

Масъалаҳои мубрами номгузории забонҳои эронӣ ва забони тоҷикӣ

Имрӯзҳо баҳс дар бораи номи забони тоҷикӣ хеле ҷудомана буда, баъзеҳо ба ифрот роҳ дода, номҳои тоҷики ва дариро куллан рад намуда меҳоянд танҳо форсиро барои номи забони модарии мо баргузинанд. Ҳарчанд ҳар се ном барои забони мо қобили қабул буда, аз умқи таърих сарчашма мегиранд. Ҳоло бубинем, ки номи форсӣ аз кучо сарчашма мегирад ва таърихи пайдоиши он чи гуна аст.

Ҳарчанд таърихи тақомул ва ташаккули забонҳои эронӣ дар муддати се садаи охир аз тарафи пажӯҳишгарони эроншинос то андозае таҳқиқ шудааст ва аксари ҷанбаҳои асосӣ ва куллии он дастраси ҳамагон гардидааст, вале ҳанӯз ҳам ин масъалаи барои тамаддун ва фарҳанги халқҳои эронинаҷод ва махсусан халқи тоҷик сарнавиштсозу муҳим саҳифаҳои норавшану торику ногушуда зиёд дорад ва ҳатто бархе масъалаҳои мубраму бунёдии он баҳснок буда, таҳқиқ ва пажӯҳишҳои амиқи илмӣ меҳояд. Ин масъалаҳо чунинанд:

- умумияти забонҳои ҳиндуэронӣ (ориёӣ) ва ташҳиси марҳилабандии он;
- гурӯҳи забонҳои эронӣ ва масъалаҳои гурӯҳбандӣ ва марҳилабандии таърихи инкишофи забонҳои эронӣ;
- осори хаттӣ ва аҳамияти он дар марҳилабандии таърихи забонҳои эронӣ;
- номи забонҳои эронӣ ва шартҳои номгузории забонҳои бостони эронӣ (форсии қадим, забони авастӣ, модӣ, сакоӣ);
- забони тоҷикӣ ва муносибати он бо забонҳои дигари эронӣ

Дар масъалаи ташҳис ва муайян кардани умумияти забонҳои ҳиндуэронӣ дар байни пажӯҳишгарон ихтилофи назар вучуд надорад ва ҳама дар ин ақидаанд, ки қабл аз ҷудо шудани қабоиلى ориёӣ ва ба ду гурӯҳ (баъзе муҳаққиқон гуруҳи сеюм ва ҳатто чорумро илова мекунанд) эронӣ ва ҳиндӣ, онҳо таи як марҳилаи ниҳоят тӯлонӣ бо як забони умумиориёӣ ё ҳиндуэронӣ тақаллум мекарданд. Ин умумияти забонӣ на танҳо дар давраи бостонии рушди забонҳои ориёӣ (навиштаҳои Херодот ва дигар муаррихони юнонӣ дар бораи ба як забони умумӣ гуфтугӯ кардани мардум дар Ориёно), балки дар давраи миёнаи рушди забонҳои эронӣ низ (навиштаҳои Страбон оид ба фаҳмидани забони якдигар аз тарафи халқҳои эронитабори Бохтару Суғд то Порт) вучуд доштааст. Ин

марҳила ҳиндуориёӣ ва забони он бо номи умумияти забони ориёӣ (ҳиндуэронӣ) ё забонҳои ориёӣ (ҳиндуэронӣ) дар байни пажӯҳишгарон машҳур аст, ки албатта эҳтимолӣ ва шартӣ номгузорӣ шудааст. Тавре, ки аз ин номгузорӣ қиёс мекунем, муҳаққиқони давраи бостони инкишофи забонҳои эронӣ дар бораи забони ягона барои қабилаҳои ҳиндуэронӣ ё ориёӣ андеша нарондаанд ва дар асарҳои ҷомеи эроншиносӣ онро фарзияе беш надонистаанд. Ҳол он ки донишмандон Абаев В.И. ва Додихудоев Р. Х. нахуст дар нимаи дуввуми садаи XX фарзияро дар бораи вучуд доштани забони ягонаи ориёӣ ё ҳиндуэронӣ пешниҳод карда чунин навишта буданд: «Тасдиқ кардани ҳолати модарзабони махсуси ҳиндуэрониро, ки аз лиҳози замонӣ дертар аз ҳолати модарзабони ҳиндуавропей аст, тақозо менамояд»¹. Биноан, масъалаи вучуд доштани забони ягонаи ориёӣ барои тамоми қавмҳои ба истилоҳ ҳиндуэронӣ бояд аз марҳилаи тахмину фарзия дар асоси мадраку далелҳои таърихӣ ба зинаи дигари пажӯҳишӣ, яъне ба сатҳи асосноки илмӣ бароварда шавад.

Дар ҳамин марҳилаи таърихӣ дар Осиёи Миёна ва сарзаминҳои атрофи он қабилаҳои ориёӣ боқӣ монданд, ки ба қавли баъзе аз муҳаққиқон дар навбати худ ба ду гурӯҳ ҷудо шуда, яке ба қисматҳои Эрони ғарбӣ ва гурӯҳе ба минтақаҳои назди Баҳри Сиёҳ ва атрофи он рафтанд. Қисмати дар Осиёи Миёна боқимонда сипас халқиятҳои Суғду Бохтар, Хуросону Арея ва Портро ташкил доданд. Ҳамин тариқ замони марҳилаи аз ҳам ҷудошавии умумияти забонҳои ориёӣ ва ташкил шудани гурӯҳи алоҳидаи забонҳо ва лаҳҷаҳои эронӣ қисмати аввали ҳазораи дуввуми пеш аз мелод ё давраҳои охири ҳазораи сеюм ва аввали ҳазораи дуюми пеш аз мелод муайян шудааст. Аксарияти муҳаққиқон бар онанд, ки Осиёи Марказӣ дар давраҳои охири мавҷудияти қабилаҳои ҳиндуориёӣ маркази будубоши онҳо буда ва муҳочирати ин қабила ба самтҳои Ҳинду доманакӯҳҳои Эрон аз минтақаҳои Осиёи Марказӣ оғоз шудааст. Дар марҳилаҳои моқабли ин муҳочиратҳо қабилаҳои ориёӣ шояд, ки дар минтақаҳои ҳамвори шимоли баҳри Азов ва баҳри Сиёҳ қарор доштанд, ки ин фарзия аз тарафи гурӯҳе аз пажӯҳишгарон дастгирӣ меёбад, Ин масъала, яъне масъалаи муҳочирати қабилаҳои ориёӣ ба минтақаҳои гуногун доимо мавриди таҳқику баҳсҳои олимони қарор дорад ва фарзиву тахминҳои зиёде мавҷуд аст.

---

¹ Morgenstierne D. Irano-Dardica/ Wiesbaden, 1973, с. 327-343: Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки, М., 1979, с. 27

Бо чудо шудани кабилаҳои хиндуориёӣ ба ду гурӯҳи бузурги эрониву ҳиндӣ масъалаи забони гуфтугӯии ин ду гурӯҳ ба вучуд меояд. Албатта, масоили забонӣ ҳам хусусиятҳои грамматикиву лексикӣ, замон ва ҳам номи ин забонҳоро дар бар мегирад. Агар дар байни ин чудошавӣ фосилаи зиёди таърихӣ (ки албатта вучуд дошт) ва инкишофи мустақили забону гӯишҳои эрониву ҳиндӣ вучуд дошта бошад, пас бояд номи ин забонҳо мушаххас карда шаванд. Маълум аст, ки байни таҳияи Авесто (аввал шифоҳӣ ва баъдан хаттӣ) ва аввалин навиштаҷоти форсии бостон (сангнавиштаҳои Бесутуни Дориюши Кабир ва дигар сангнавиштаҳои аҳди Ҳахоманишӣ) фосилаи хеле зиёди таърихӣ вучуд дорад, ки исботи ин фикр фарқиятҳои овой ва грамматикӣ (сохтории)-и онҳо мебошад. Вале ба гуфтаи худӣ пажӯҳишгарони ин ду забони бостонӣ ин фарқиятҳо ба андозае нестанд, ки онҳоро ду забони тамоман аз ҳамдигар чудо донист.

Тавре, ки дар «Асосҳои забоншиносии эронӣ» бо истинод ба маъхазҳои дигар қайд мешавад. «Он чи, ки ба масъалаи марҳилабандии таърихии забон дахл дорад, на танҳо ҳал нашудааст, балки гуфтан мумкин аст, ки ҳанӯз ин масъала ба таври ҳақиқӣ гузошта нашудааст».²

Дар иртибот бо забонҳои эронӣ ва муайян кардани марҳилабандии таърихи онҳо ин масъала боз ҳам печидатар мегардад ва ба он душворию мушкilotи иловагӣ зам мегардад. Пеш аз ҳама таърихи хаттии забонҳои эронӣ хеле тӯлонӣ аст, вале осори боқимонда ё ба дасти мо расида ё то ба ҳол маълум на танҳо кам аст, балки ба дараҷаи нобаробар байни забонҳо ва марҳилаҳои муайяни таърихӣ тақсим шудаанд. Аз тарафи дигар низоми хаттии ин забонҳо гуногуншакл буда, аксари ин хатҳо хусусиятҳои овоии забонҳои эрониро пурра инъикос намеkunанд. Солисан меъёрҳои адабӣ ва имлоӣ аксари забонҳои эронӣ камтаҳаввул мебошанд ва ҳатто забонҳо мемиранд, аз байн мераванд, вале онҳо ҳамчун забони меъёр дар истифода боқӣ мемонанд. Биноан, тавре ки аз тарафи пажӯҳишгарони эроншинос қайд шудааст, нақшаи тақсимбандии сегонаи марҳилабандии таърихи забонҳои эронӣ дар навбати аввал ба хусусиятҳои фарҳангиву таърихӣ таъяс мекунад ва хусусиятҳои забонии ин масъала тақрибан дар назар гирифта нашудааст. Сабаби асосии ин тақсимбандӣ аз як тараф агар сабук ва осон кардани таҳқиқи маводи забонӣ бошад, аз тарафи дигар боқӣ намондани осори пайдарҳами таърихиву забонӣ бо ин забонҳост.

---

² Основы иранского языкознания. Т.1. Древнеиранские языки, М., 1979, стр.62.

Масалан, осори аввалини забони форсии миёна (пахлавӣ) баъд аз шаш карни осори охирини забони форсии бостон ба даст омадааст ва агар ба сохтори забони пахлавӣ назар афканем. забони аз лиҳози сохтори дастурӣ (грамматикӣ) ва вожагон нави эронӣ, ки аллакай аз сохтори флективӣ, синтетикӣ-субъективӣ ба низоми таҳлилӣ (аналитикӣ) гузаштааст, дар пеши назар чилвагар мешавад.

Аллакай забони форсии миёна (пахлавӣ) аз забони форсии бостон (ориёӣ) бо тағйироти сифатии нав, яъне аз байн рафтани хусусиятҳои флективӣ, аломатҳои ҷинсият. тасриф (падежҳо), таснифи исмҳо фарқ дорад. Умуман, агар аз ин нуқтаи назар, яъне аз назари дар сохтори забон пайдо шудани тағйироти куллии сифати (кайфӣ) ба марҳилабандии таърихи забонҳои эронӣ нигарем, ин марҳилабандиро ба ду марҳила метавон тақсим кард, яъне марҳилаи миёна аз байн меравад.

Аз ин нуқтаи назар фарқи байни марҳилаҳои бостону миёнаро ба таври мушаххас муайян кардан мумкин аст. Вале вақте масъала сари тақсимбандӣ аз рӯи маъхазҳо ва осорҳои забонҳое, ки ба таври муттасил ва пайҳам таи ҳазорсолаҳо боқӣ мондааст, мерасад, ин марҳилабандӣ на танҳо душвор, балки ғайриқобили иҷро мегардад. Дар ин ҷо як нуқтаи муҳимро набояд фаромӯш кард, ки аз забонҳои мухталиф ва гуногуни гурӯҳи эронӣ фақат аз забони форсӣ (точикӣ) барои ҳар се марҳилаи инкишофи таърихи забон осори хаттӣ ва ғайрихаттӣ боқӣ мондааст. Дигар ягон забони эронӣ барои ҳар се марҳила маводи забонӣ аз худ боқӣ нагузоштааст ва табиӣ аст, ки таърихи ин забон бештар тавачҷӯҳи пажӯҳишгарони эроншиносро беш аз ҳама бо худ ҷалб кардааст.

Аз лиҳози марҳилабандӣ осори давраи Сосониён, ки марҳилаи дуввуми таърихи инкишофи забонҳои эронӣ асосан ба онҳо алоқаманд аст, бештар ба осори давраҳои охири (асрҳои III-IX-X мелод) Сосониён иртибот дошта, осори замони пахлавӣ ва монавиرو (хатти пахлавӣ ва монавӣ) дар бар мегирад. Аз давраҳои пештари ин марҳила III-IX-X мелод хусусан, солҳои аввали ҳукмронии сулолаи Ашкониён осори хаттӣ ба ғайр аз навиштаҳои рӯи гилпораҳо, сиккаҳо ибораҳои хеле кам ба даст омадааст ва таҳқиқи забонии онҳо низ камтар ба роҳ монда шудааст. Ин давраи забонии пахлавӣ ё портӣ ба осори се давра-даврани аввал (асрҳои I то мелод то асрҳои I-II баъди мелод), давраи дуюм бо номи осори пахлавии сангнабиштаҳои Сосониҳо (III мелод) ва давраи сеюми матнҳои монавӣ (III- IV мелод) ҷудо мешаванд. Ин давра низ ба ду бахш бо навиштаҳои асрҳои VIII- IX тақсим шудааст, ки ҳар яке аз

хамдигар фарқиятҳо ва хусусиятҳои хос доранд. Осори забони суғдӣ ҳам аз лиҳози хусусиятҳои хоси ин марҳила ба матнҳои суғдии буддой, суғдии монавӣ, суғдии паҳлавӣ ва суғдии насронӣ тақсим мешавад, ҳар яки онҳо дорои хусусиятҳои фарқкунандаи ҳам хат (тарзи навишт ё алифбоҳои буддой, монавӣ, насронӣ) ва ҳам диниву суннатӣ ва фарҳангӣ доранд. Дар ин миён осори забони ориёии бохтариин давраи Кӯшониён дар солҳои охир бисёр пайдо гардидааст, ки пажӯҳишу таҳқиқи муфассали он аз аҳамияти илмӣ ҳолӣ набуда, масъалаҳои норавшани забони ин давраро метавонад равшан кунад. Вале бояд тазакурр дод, ки ин хусусиятҳо бештар хосияти тарҷумавӣ ва ё тарҷумазадагӣ доранд ва хусусан ҳангоми таҳияи матнҳои суғдии буддой ба сохти матнҳои буддой ва сохти матнҳои ҷинӣ таъсия шуда, қолабҳои онҳо бетарғӣ ба забони суғдӣ ворид карда шудааст. Ба ҳамин тариқ ҳуди мафҳумҳои забонҳои эронии миёна ва забонҳои эронии нав аз лиҳози марҳилабандӣ ҳеле нисбӣ буда, дар таъини марзҳо ва ҳудудҳои тақсимбандии онҳо ягонагии сохториву забонӣ, ки хусусиятҳои ин марҳиларо мушаххас инъикос намоянд, дида намешавад. Забонҳое, ки имрӯз ба марҳилаҳои миёна ва нав нисбат дода мешаванд, аз лиҳози инкишоф, сохтор ва хусусиятҳои грамматикӣ дар зинаҳои гуногуни инкишоф қарор дошта, дар сохтори баъзеи онҳо (забонҳои пашту ва помирӣ) хусусиятҳои забони даврҳои бостони инкишофи забонҳои эронӣ дида мешавад. Забони пашту, ки аз лиҳози марҳилабандӣ ба гурӯҳи забонҳои нави эронӣ марбут аст, ҳолатҳои грамматикии забони форсии қадимаро (ҷинсият, мардона ва занона), низоми дупадежаи тасрифро (бевосита ва бавосита) дар сохтори худ маҳфуз нигоҳ доштааст. Ҳол он ки забони паҳлавӣ ё форсии миёна, ки идомаи бевоситаи ин забон аст, ҳанӯз дар садаҳои як-ду мелодӣ ин хусусиятҳои забониро аз даст дода буд. Умуман бо ҳам якҷо қардани ҳамаи забонҳои эронии мавҷуда дар як гурӯҳ ва ё дар як марҳила дохил намудани онҳо фақат хусусияти замонӣ дорад ва намунаҳои забонӣ собит месозад, ки ин марҳилабандӣ хусусиятҳои забон ва сохтори забону ғуишҳои эрониро дарбар намегирад, яъне инҳо забонҳое мебошанд, ки имрӯз бо онҳо тақаллум мекунанд ва ё баъзеи аз онҳо адабиёти фаровони хаттӣ низ доранд. Ин марҳилабандӣ аз лиҳози хосиятҳои забонӣ ба андозае номуназзам аст, ки матнҳои монавии забони форсии миёна ба марҳилаи дувум ва осори даврҳои аввали форсии дарӣ (IX-X), осори Рӯдакӣ ба Фирдавсӣ ба марҳилаи нави таърихи инкишофи забон дохил мешаванд. Ҳол он ки таҳқиқотҳои охири забоншиносон нишон медиҳад, ки

матнҳои монавии забонҳои эронӣ махсусан забони форсии дарӣ тақрибан аз ҳамдигар кам фарқ мекунанд ва ҳатто дар ин намунаҳо таъсири яқсони забони арабӣ (истифодаи иқтибосҳои арабӣ) мушоҳида мешаванд.³

Дар бархе ҳолатҳо ба ҷои марҳилабандии замонӣ ва дар асоси хусусиятҳои осори хаттӣ марҳилабандӣ аз рӯи меъёрҳои забонҳои зинда ва забонҳои мурда⁴ низ пешниҳод мешавад. Вале агар аз рӯи хусусиятҳои забонӣ ин марҳилабандӣ сурат гирад, он вақт забонҳои бостонии эрониро аз забонҳои эронии миёна ва эронии нав ҷудо кардан мумкин аст. Яъне ин марҳилабандӣ дар асоси гум кардани хусусиятҳои хоси флексивӣ ва ба ҷои он пайдо шудани хосиятҳои аналитикӣ (таҳлилӣ) дар забонҳои эронӣ сурат мегирад, ки дурустар ва саҳеhtar менамояд.

Дар таърихи аксари забонҳои эронӣ даврҳо ва марҳилаҳои тӯлоние мавҷуданд, ки осори хаттӣ ба ин забонҳо боқӣ намондааст ва ин муддат ҳатто ҳазорсолаҳоро дар бар мегирад. Ин доғҳои сафед дар таърихи инкишофи забонҳои эронӣ агар аз як тараф таҳқиқ ва пажӯҳиши марҳила ба марҳилаи онро душвор гардонад, аз тарафи дигар ҳатто баромад ва таҳқиқи решашиносии онҳоро на танҳо душвор, балки дар баъзе ҳолатҳо ҳатто номумкин мегардонад. Масалан, таърихи забони форсӣ (тоҷикӣ) тақрибан аз асрҳои VI то мелод ба андак доғҳои сафед (тахминан 600 соли баъди инқирози сулолаи Ҳахоманишиён то қарни III -мелод) бо осори бою рангини назмиву насрӣ ва ғайра марҳила ба марҳила маълум аст. Вале забонҳои дигари эронӣ ин гуна осори хаттиро барои се марҳилаи инкишоф надоранд ва аксарияти онҳо фақат дар садаҳои ахир соҳиби осори хаттӣ шудаанд ва ё барои онҳо дар садаҳои охир алифбо тартиб додаанд. Забонҳои курдӣ, пашту, осетинӣ мутаносибан аз асрҳои XI, XII, XIII ва охири асри XVIII осори хаттӣ доранд. Барои баъзеи дигари забонҳои эронӣ (тоҷӣ, шугнонӣ, яғнобӣ) фақат дар садаи XX хат таҳия гардида, қисми дигари онҳо (мунҷонӣ, забонҳои помирӣ (рушонӣ, вахонӣ, сариқулӣ ва ғ.) ҳоло ҳам соҳиби хату алифбо нашудаанд. Таърихи аксарияти ин забонҳоро бештар аз рӯи сабти ғӯйишҳо, ки дар садаҳои охир ҷамъоварӣ шудаанд, таҳқиқ кардан мумкин аст.

---

³ Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки, М., 1979, стр.65

⁴ Ҳамин асар, с.68

Хулоса, марҳилабандии таърихи инкишофи забонҳои эронӣ ҳанӯз то ба охир мушаххас нашуда, таҳқиқ ва пажӯҳишҳои тоза ва нав ба навро интизор аст.

Масъалаи дигаре, ки бо ба даст омадани мадорику далелҳои нав мавриди баҳсу мунозира қарор гирифтааст, номи забонҳои эронии даврони бостон ва муносибати онҳо ба забони ориёӣ мебошад. То ҳол дар илми эроншиносӣ истилоҳи «забони ориёӣ» вучуд надорад. Давраеро, ки қабилаҳои гуногуни ориёӣ дар як сарзамини паҳновар ё минтақаи муайян (ҳоло ҳам сари ҷои зиндагии қабилаи ориёӣ то аз ҳам чудо шудани онҳо баҳсу мунозираҳои илмӣ ва нимаилмӣ идома дорад) зиндагӣ доштанд ва бо як забон ё якчанд шеваву лаҳҷаҳои бо ҳам наздик бо ҳамдигар гуфтугӯ мекарданд, бо як мафҳуми мушаххаси забонӣ ифода накардаанд ва забони он давраро шартан бо номи «модарзабони ҳиндуевропей» ном мебаранд. Замоне, ки қабилаҳои ҳиндуэронӣ аз онҳо чудо шуда ба минтақаҳои Осиёи Марказӣ куч мебаранд ва баъдан ба сарзамини Ҳинд сарозер мешаванд, барои мушаххас сохтани номи худи онҳо ва забони онҳо истилоҳҳои ҳиндуориёӣ, умумияти забонҳои ориёӣ (ҳиндуэронӣ) ва «забонҳои ориёӣ (ҳиндуэронӣ)»⁵ истифода меkunанд. Умумияти ҳиндуориёӣ ё ҳиндуэрониро тахминан то оғози ҳазораи дувуми то мелод тахмин кардаанд, зеро қисматҳои асосии «Ригведо», нахустин осори ба дастмадаи ориёии Ҳинд ба забони санскрит дар миёнаи ҳазораи дувуми то мелод навишта шуда, табиати нимҷазираи Ҳиндро инъикос менамояд.

Ҳамин тариқ, истилоҳи «забони ориёӣ» ба таври мустақил ва мавҷудияти он ба таври алоҳида дар пажӯҳишҳои эроншиносӣ дида намешавад. Ҳамон тавре ки дар эроншиносӣ умумияти ҳиндуэронӣ омадааст, номи забони ин қабилаҳо низ ба таври умумӣ номгузорӣ шудааст. Баъд аз чудо шудани қабилаҳо ва қавмҳои эронӣ аз бародарони ориёҳиндии хеш табиист, ки ин қабилаҳо номи ориёӣ доштанд ва кишвари онҳо низ ба номи Ориё ё Ориёвич маълуму машҳур буд. Вале номгузории забони ин қавмҳо то ҳанӯз номаълум буда, бештар аз номи осори хаттии ба дастмадаи ин давраро гирифта шудааст. Масалан, забони форсии бостон, ки асосан сангинабиштаҳои шохони Ҳахоманиширо дарбар мегирад ва забони китоби муқаддаси зардуштиён «Авесто», ки дар асоси ин китоб ба он забони авестой ё занд ном гузоштаанд, ба гурӯҳи забонҳои бостони эронӣ дохил буда, номи онҳо аз

⁵ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию, М., 1960, стр.43; Основы иранского языкознания, т.1. Древнеиранские языки, М., 1979, стр.28.

номи ин осор гирифта шудааст. Ин масъала дар мақолаи Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон таҳти унвони «Ориёиҳо ва шинохти тамаддуни ориёӣ» (Чумхурият, 17 юни 2006) ба таври муфасссал таҳлил шуда, забони ориёӣ ҳамчун номи мушаххаси забони давраи Ҳахома-нишиниён ва баъди онҳо то давраи Сосониён шинохта шудааст: «Истилоҳи ариё (ориёӣ) пас аз даврони авестой ва матни Авесто дар суннати хаттии дигар мардумони ориёии ғарбӣ то даврони Сосониён роиҷ будааст. Истилоҳи мазкур аз даврони Ҳахоманишиён ба Ашкониён ва аз Ашкониён ба Сосониён идома ёфта ва он ҳамчун ифтихори наҷодӣ дар давлатдории ин хонадонҳо хифз гардидааст. Истифодаи ариё дар ташкили номҳои ашхос аз замони Ҳахоманишиён то Сосониён ва идомаи чунин номгузорӣ дар осори паҳлавӣ то замони роиҷ будани ин суннати хаттӣ далели шинохт ва маъруфияти наҷоди ориёӣ дар миёни ҳуди мардумони ориёӣ будааст. Дар замони Ҳахоманишиён ва катибаҳои шоҳони ин хонадон истилоҳи ариё ҳам ба маънои наҷод ва ҳам забони ин наҷод ёд мешавад». Чунин масъалагузорӣ дар таърихи илми забоншиносии эронӣ саҳифаи наво мекушояд ва агар ба Ҳахоманишиёну Ашкониёну Сосониён сулолаи Кушониёнро, ки дар асоси сарчашмаҳои ба даст омада забони ҳудро ориёӣ хондаанд, илова намоем, як марҳилаи томи таърихии забону фарҳанг ва тамаддуни эронитаборонро метавон мушаххас марҳилаи тамаддуни ориёӣ донист, ки тақрибан таърихи духазорсолаи мардуми эронитаборро дарбар мегирад.

Забони форсии бостон ё забони ориёӣ, ки Дориюши Кабир дар санғнабиштаи Бесутун (наздикии Кирмоншоҳ) забони форсии бостонро ба ҳамин ном номгузорӣ кардааст, ба ақидаи муҳаққиқони забоншинос баъд аз забони авестой дувумин забонест, ки ба забони тоҷикӣ робитаи бевоситаи ҳешовандӣ дошта, аз лиҳози сохтори овӣ, дастурӣ ва вожагонӣ падарбузурги забони мо мебошад.

Забони форсии бостон забони мардуми Форс буда, минтақаи васеи ҷанубу ғарбии Эронро дар бар мегирифт. То ба ин минтақа омадани қабилаҳои форс дар ин ҷо эломиҳо зиндагӣ мекарданд, ки забони онҳо ба забонҳои эронӣ ҳеҷ ҳешовандие надошт. Дар бораи аз кадом минтақа ба ин ҷо омадани форсҳо фарзияҳо вучуд дорад, ки фарзияи қобили қабул аз минтақаи Осиёи Миёна омадани онҳо мебошад. Самти омадани ин

кабилаҳо низ мавриди мубоҳиса мебошад. Инчунин тахмин мекунам, ки кабилаҳои эронӣ 2500 сол пеш аз ҳазораи мо аз Осиёи Миёна ба воситаи кӯҳҳои Ҳиндукуш ба қисматҳои шимолии Ҳинд сарозер мешаванд ва наздикии забонҳои ҳиндӣ ва эронӣ дар намунаи Ведоҳо (асотири муқаддаси ҳиндувон) ва «Авесто» (китоби муқаддаси зардуштиён) шояди ин гуфтаҳост. Тахминан дар ҳамин давра ва то ҳазор сол пеш аз солшумории мелодӣ гурӯҳи дигари кабилаҳои эронӣ аз ду самт-яке ба воситаи минтақаҳои имрӯзаи Сиистон ва дигаре ба воситаи атрофи баҳри Хазар бо кӯҳҳои Қафқоз ба минтақаҳои Озарбойҷони ҳозира (атрофи кӯли Урумия) сарозер мешаванд. Бозёфтҳои таърихӣ минтақаи Сиистону Мекрон нишон медиҳад, ки подшоҳони дудмони Ҳахоманишӣ дар ин давра дар ин минтақаҳо соҳибмӯлк буданд. Ин собит месозад, ки дудмони Ҳахоманишиён чанд садсола пеш аз пайдо шудани шоханшоҳии Ҳахоманишиён дар минтақаҳои шарқтари ноҳияҳои марказии Порс ҳукуматҳои маҳаллиро идора мекарданд. Аз тарафи дигар дар ҳамин давра забони Аншан- Порс ориёӣ ё яке аз лаҳҷаҳои форсии бостон будааст.

Аз қисмати кӯҳҳои Қафқоз ва атрофи баҳри Хазар омадани кабилаҳои эронӣ ба қисмати Эронии ғарбӣ низ садсолаҳо идома ёфта дар ин бора шоядҳои таърихӣ зиёданд. Махсусан, санадҳои таърихӣ давлатҳои Байнаҳрайн ва муносибати онҳо бо қавмҳои эронии ҳаммарзи онҳо ба мо имконият медиҳад, ки ҳаракати кабилаҳои форсро аз наздикии кӯҳи Урумия (Озарбойҷони Эрон) то минтақаҳои Порси имрӯза дар байни дусад то сесад соли то пайдошавии шоханшоҳии Ҳахоманишиён бо санадҳои таърихӣ назорат намоем.

1. Маълумоти аввалин аст, ки дар соли 836 то солшумории мелодӣ подшоҳи ошурӣ Салмонассари III аз як вилояти ба ном Парсуаш (Parsuaš) - Порс боч гирифтааст. Ин вилоят дар минтақаи ҷанубтари

кӯли Урумия мавқеият доштааст. Ин вилоят дар навиштаҳои Халдҳо бо номи Бафшуа (Baḫšua) вомехӯрад;

2. Дар соли 743 қабл аз солшумории мелодӣ Тиглатпаласар, подшоҳи дигари ошуриҳо ба муқобилаи қabilaҳои Порс дар минтақаи чанубтари кӯҳҳои Загрос ҳуҷум мекунад. Яъне баъди қариб сад сол қabilaҳои порсӣ дар тақрибан наздикии минтақаи будубоши худ қарор доштанд;

3. Дар соли 693 то мелод Сенахариб подшоҳи дигари ошуриҳо ба муқобили Элом ба ҷанг бармехезад, ки Порсҳо ва Аншан (бахше аз Элом) иттифоқчиёни ӯ буданд. Баъд аз тахминан панҷоҳ сол Порсҳо ҳамчун як вилояти алоҳида дар наздикии Аншан (ин минтақа минбаъд маркази Порсҳо мешавад) номбар шудааст;

4. Дар давраи ҳукмронии Ашшурбанипал, шоҳи ошуриҳо Куруши I (писари Чишпиши Ҳахоманиш) шоҳи Порс аввал тобеъ ва иттифоқчии Ошур ва сипас тобеи давлати Мод буд.

Ҳамин тариқ метавон чунин хулоса кард, ки забони ориёӣ (форсии бостон) аз Осиёи Миёна дар ҳазораи аввали пеш аз мелод ба минтақаи Порс ҳамчун як забони алоҳида аз забони модӣ ё баъдан портӣ ё ҳамчун як лаҳҷаи забони умумии ориёии минтақаи паҳновари Эронзамини бостонӣ омада аст.

Минбаъд бо пайдо шудани ду хонадони бузурги шоҳаншоҳӣ-Ҳахоманишиниён ва Сосониён номи ин халқи эронитабор ба минтақаҳои дигар паҳн шуд ва хусусан номи забони форсӣ баъд аз интишори ислом ва футуҳоти араб ба қисмати шарқии Эрон бештар паҳн гардид ва оғишта-оғишта ба ҷои «дарӣ» ва «тоҷикӣ» истифода гардид. Ин ақида, ки забони форсӣ асосан забони вилоятҳои ҷанубу ғарбии Эрон аст, дар

тамоми фарҳангҳои муътабари форсии даврони исломӣ бо андаке тағйирот вомехӯрад. Масалан, дар “Бурҳони қотеъ” дар ин бора чунин омадааст: “Ва порсӣ забонеро гӯянд, ки дар вилояти Порс, ки дорулмулки Истахр аст, мардумон бад-он сухан гӯянд”. Дар ҳамин ҷо ӯ нисбат ба хусусиятҳои хоси забони дарӣ мефармояд: “Ва дарӣ он аст, ки дар он нуқсоне набувад, ҳамчу абрешум ва испед ва ишкам ва шутур ва бираву бигӯ ва бишнава ва амсоли онҳо. Пас бирешум ва сапед ва шикаму уштур ва раву дав ва гӯву шунав дарӣ набошад”. Ҳар ду вожа, ҳам «тоҷикӣ» ва ҳам «форсӣ» (дар давраи форсии миёна дар шакли “parsig») аз давраҳои бостонӣ (ҳадди ақал аз асри II мелодӣ) мавриди истифода буданд ва аз номи қавму халқҳои ориёнажоди тоҷику форс сарчашма гирифтаанд.

Номи забони тоҷикӣ ҳам ба номи халқи тоҷик ва қавмҳои ориёии ба он наздик алоқаманд буда, таърихи дерина дорад. Бар хилофи қабिलाҳои форсӣ ин қавмҳо ба таври доимӣ дар Ватани аслии худ-ду тарафи дарёи Аму боқӣ монданд ва аз рӯи ривояти таърихӣ мардуми ориёитабор номи худро аз номи яке аз сарқабिलाҳои ориёӣ бо номи Тоҷ гирифтаанд ва ҳамвории бузурги имрӯзаи назди баҳри Хазар-дашти Тӯрон дар аҳди қадим дашти Тоҷик ном дошт. Тавре ки номи Арал дар замонҳои пеш бо номи баҳри Вахш машҳур буд.

Агар ибораи «забони тоҷикӣ» «сирф таъбири сиёсӣ» бошад ва ба ақидаи Обиди Шукурзода таъбири «забони тоҷикӣ бофтаи душман» бошад, пас дастандаркорони рӯзномаи «Бухорои шариф», ки парчами равшанфикрони Бухорои ибтидои асри XX буд, чӣ касоне бошанд ва дар доми кадомин «мутаҷовизин» афтода бошанд, ки дар шумораи сеюми «Бухорои шариф» чунин навиштаанд: «Ҳанӯз шумораи аввали «Бухорои шариф»-ро нашр надода будем, ки баъзе оқоён ҳозир шуда, дар матбаа

нигоҳ ба мақолаҳо карда ва фармуданд: «Ин ҷо забони умумӣ забони тоҷикӣ аст. Рӯзнома ба забони тоҷикӣ бошад, беҳтар аст».

Сад сол пештар аз чопи матлаби “Бухорои шариф” дар ибтидои асри XIX, аниқтараш дар соли 1813 Миризотуллоҳи Ҳиндӣ дар “Сафарнома”-и хеш оид ба забони тоҷикӣ маълумоте овардааст, ки ин даъвои бепояи Сафар Абдуллоҳро рад менамояд. Ӯ менависад: “Забони Қуқан (яъне Қуқанд-С.Н.) туркӣ мебошад, аҳли шаҳр тоҷикӣ, яъне форсӣ мегӯянд.”

Намунаи дигар ба оғози даври исломӣ, ки дар ин давра ба омадани арабҳову маволиҳову дини ислом дар сарзамини Осиёи Марказӣ истилоҳи “форсӣ” аз вожаҳои “тоҷикӣ” ва “дарӣ” дида бештар ривож пайдо мекунад, иртибот дорад. Дар сарчашмаи туркӣ-уйғурӣ ё қарлукии давраи Бугроҳон (ба қавли Кононов А.Н. «Баграханский язык») «Кутатғу билик» (Дониши бахтовар), ки дар соли 1070 аз тарафи Юсуфи Балосоғунӣ навишта шудааст, дар бораи забони тоҷикӣ ба таври равшан маълумот дода шудааст. Ӯ дар яке аз байтҳои худ чунин менависад: «Ин гуна китобҳои хуб ба арабӣ ва тоҷикӣ кам нест, вале ба суҳанони мо ин аввалин аст» (тарҷумаи таҳтуллафз). Намунаи дигар ба сарчашмаҳои тибетӣ марбут аст. Дар Тибет дар маъхазҳои динии ин кишвар ба номи Бонпо кишвари Тағзик ва забони тағзик вомехӯрад, ки гӯё ин кишвар дар сарзамини Осиёи Марказӣ воқеъ будааст. Л.Н. Гумилёв дар асари худ «Величие и падение древнего Тибета» (Сууд ва суқути Тибети қадим) менависад, ки «Священная книга Бон была написана Шэнрабмибо на языке тагзик и переведена на другие языки». Яъне «Китоби муқаддаси Бон аз тарафи Шенрабмибо (пайғомбари дини Бонпо, ки аслан эронитабор будааст.- С.Н.) ба забони тағзик (тоҷикӣ) навишта шуда, сипас ба забонҳои дигар тарҷума шудааст».

Бояд хотирнишон кард, ки дар катибаҳои дар даври охир

пайдошуда вожаи «точик» ба таври расмиву возех барои ифодаи мардуми минтакаи Тахористон истифода шудааст, ки иртиботи онро бо калимаи «тахорӣ» нишон медиҳад. Бо таъсиси давлати Кӯшониҳои кабир истилоҳи «точик» ба тамоми минтақаҳои ин шоханшоҳӣ паҳн мешавад ва маънои васеъро фаро мегирад.

Акнун дар натиҷаи кашфи осори пеш аз ислом, ки ба забонҳои бохтариву портӣ ва суғдӣ навишта шудаанд, мо метавонем рӯйи ин вожа хубтар рӯшанӣ андозем. Ин сарчашмаҳо аз тарафи донишманди тоҷиктабори Олмон Ғулом Ҷелонии Доварӣ ва устои ӯ олими машҳури олмонӣ Ҳелмут Ҳумбох аз нав бозхонӣ шудаанд, ки дастоварди ахири илми забоншиносии эронӣ дар ин мавзӯ мебошад. Дар ин ҷо се манбаи муҳим ба сурати хулоса пешниҳод мешавад, ки аз як барг аз як нусхаи монавӣ-портӣ, сангнавиштаи бохтарии Яковланг дар вилояти Бомӣён (Афғонистон) ва сиккаи як подшоҳ бо лақаби ифтихоромези «Қайсари Рум» ба забони бохтарӣ ва як матн аз «Асноди бохтарӣ»-и Симс Вилиямс иборатанд.

Нусхаи хати монавӣ – портӣ. Дар яке аз нусхаҳои хаттии монавӣ-портӣ (нусхаи хаттии шумораи 339 м., ин нусха дар Олмон нигоҳдорӣ мешавад), кашфшуда аз Турфон, ки марбут ба қарни ҳашти мелод мебошад, номи забони тоҷикӣ дар ибораи *par tazigane awak* - «ба забони тоҷикӣ», ё айнан «ба овои тоҷикона» омадааст. Дар ин нусхаи кӯчак омадааст, ки роҳибони монавӣ дар вақти ибодат ба забони тоҷикӣ ниёиш мекарданд.

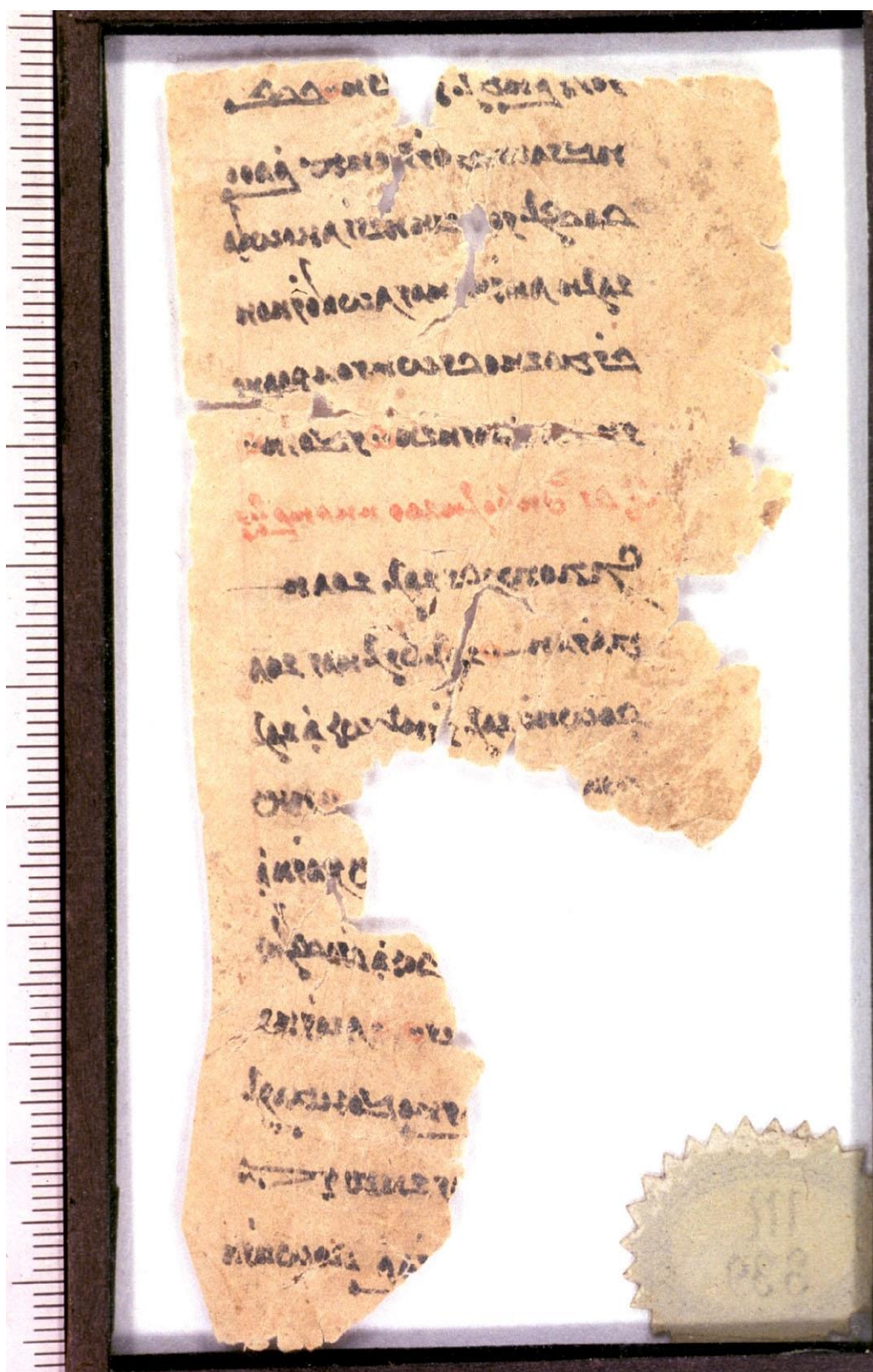
Дар бораи ин нусхаи хатӣ, ки аз рӯйи гуфтаи баъзеҳо, аз ҷумла Дориюши Раҷабӣён «як матни суғдии монавист, ки ба соли 1000 мелодӣ бармегардад» гуфтани ҳастем, ки ин матн ба забони портӣ аст, на ба забони суғдӣ. Инчунин ин матн ба садаи VIII мелодӣ дахл дорад, ки дар ин давра забони портӣ аз истифода баромада буд ва забони тоҷикӣ ба ҷойи ин забон истифода мегардид ва ҳеҷ гуна тардид ва шакку шубҳа дар

бораи қаробату наздикии забони портӣ ва забони тоҷикӣ (ҳар ду аз гурӯҳи ғарбии забонҳои эронӣ) дар байни пажӯҳишгарони эроншинос вучуд надорад.

Дар ин бора таваҷҷӯҳ шавад ба нуқтаи назари донишмандон: «Донишманди олмонӣ оқои Вернар Зандерман дар пушти яке аз нусхаҳои хаттии монавӣ – портӣ (нусхаи хатти шумораи М 339, ин нусха дар Олмон нигоҳдорӣ мешавад), ки марбути қарни ҳаштуми мелодӣ аст, номи тоҷиконро дар ҷумлаи «*par tāžīgānē āwāk*», яъне «ба овози тожигона» (ба овози тожигӣ) кашф кард, ки бо ҳарфи «ж» ва «г» мебошад.»

Дар бораи ин нусха таъкид менамоем, ки бо сабаби аҳамияти баланди илмӣ доштан нависандаи ин сатрҳо бо устод Д.Саймиддинов (равонашон шод бод) дар соли 2010 ба Академияи илмҳои Олмон рафта ин нусхаро бо ҷашми сар дидем ва аз он аксбардорӣ кардем. Дар ҳақиқат дар асоси гуфтаҳои муҳаққиқони олмонӣ ин нусха ба забони портӣ навишта шудааст ва мутааллиқ ба садаи VIII мебошад, на ба забони суғдӣ.

Нусхаи хати монавӣ-портӣ, ки дар Маркази турфоншиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Олмон, ш.Берлин нигоҳдорӣ мешавад. Дар мобайни нусха бо ранги норинҷӣ, ки атрофаш бо ду гул ихота шудааст, навишта шудааст, ки матни ниёиши он «ба забони тоҷикӣ - » мебошад.

Ин ибора, яъне «*par tāžīgāne āwāk*» дар ин нусха бо ранги норинҷӣ дар сатри ҳафтум омадааст. худӣ матн бо ранги сиёҳ навишта шуда, аз 17 сатр иборат буда, аз сатри 11 то сатри 17 қисман хароб шуда аз байн рафтааст. Гулом Челонии Доварӣ чор сатри аввалро чунин бозхонӣ кардааст: сатрҳои 1-3: «*āyād pad nog nēw muvvā, nōg jug ud nēw pēšāy nog*» сатри чорум «*par tāgžīgānē āwāk*»

Тарҷумаи таҳтулафзии сатрҳо чунинанд: «Умед аст, нек ояд ба фоли нав, ҷӯги наву ояндаи неки нав» сатри чорум «Ба овози (ба таронаи) тоҷикӣ

Вожаи «тоҷик» ба шакли «*tāzyk*» ва ба шакли «*tāzykānak*» (тоҷиконак) дар осори суғдӣ ҳам дида мешавад, ки ба қавли Доварӣ «аз тарафи Лившитс ва Ғариб ба ҳайси араб» ва «арабӣ» таъбир шуда, ки иштибоҳ мебошад.

Ин ақида ба Зандерман В. ҳам сидқ мекунад, зеро вожаи «*tāžīkānē*» дар матни ба забони портӣ таҳияшуда замоне навишта шудааст, ки дини монавӣ таърихи ҳаштсадсолаи ниёиш дошта, ба ниёишу тарзи намозгузории арабҳову мусулмонҳо эҳтиёҷ надоштааст ва шояд аз тарзи ниёиши онҳо беҳабар ҳам буданд. Аз тарафи дигар дини Монӣ ҳамроҳ бо забони портӣ ба шарқи Эронзамин паҳн шуд ва суғдиҳо ҳам ин динро ба воситаи забони портӣ қабул карда буданд ва маросимҳои дини монавияро бештар ва асосан ба забони портӣ иҷро мекарданд. Аз ин рӯ дар ин матн аслан забони тоҷикӣ ва лаҳни тоҷикӣ дар назар аст, на забони арабӣ ё мусулмонҳо.

Вожаи «тоҷик» ба қавмҳои ориёии тахориву ҳайтолӣ иртиботи қавӣ дорад ва ба назар чунин мерасад, ки бо пайдо шудани тахориҳо ва таъсиси давлати шоҳаншоҳии Кӯшонӣ бузург, ки дар ҳудуди 600-700 сол якҷо бо Ҳайтолиён дар минтақаи бузурги сарзаминҳои Осиёи Миёна, Афғонистон, Покистон, қисмати шимолии Ҳиндустон, Эрони шарқӣ ва Хитой ғарбӣ (Кошғару Хутану Уйғуристон, ки дар он давра Тахористони

Бузург номида мешуд) ҳукмронӣ кардаанд, ташаккули халқи тоҷик оғоз мешавад.⁶

Чунон ки дар мавриди бо ҳам алоқаманд будани тамаддуни ориёӣ ва халқи тоҷик ва махсусан пайванди этникии номҳои тахориҳо бо истилоҳи чиниҳо «**та-юечиҳо**» ё «**да-юечиҳо**» ва «тоҷик» қайд шудааст. «Қабилаҳои нахустини юечӣ, ки ба Бохтар омада, ба қавмҳои бумӣ омезиш ёфтанд ва пойдевори давлати кӯшониҳоро дар ин сарзамин бунёд гузоштанд, дар асноди чинӣ баъзан ба номи та-юечиҳо ё да-юечиҳо ёд мешаванд. Таърихшиносон бояд ба номи қабилаи та-юечи таваҷҷуҳ зоҳир намуда, иртиботи онро бо ҷанбаҳои этникии пайдоиши забони ниёғони тоҷикон ва истилоҳи тоҷик мавриди тадқиқ қарор бидиҳанд».⁷

Ба ҳамагон маълум аст, ки бо омадани тахориён ба минтақаи Бохтар номи ин сарзамин дигар шуд ва минбаъд Тахористон ба ҷойи Бохтар истифода гардид ва забони ин минтақа ҳам дар баробари истифодаи номи бохтарӣ ё кӯшонӣ забони тахорӣ номгузорӣ шуд, ки баъдан ба ақидаи баъзе муҳаққиқон⁸ ҳам вожаи «тоҷик» ва ҳам вожаи «дарӣ» аз ҳамин калима маншаъ гирифтаанд, ки минбаъд мавриди баррасӣ қарор хоҳад гирифт.

Сангнавиштаи Яковланг. Ин сангнавиштаи бохтарӣ ба рӯйи як оҳаксанги бо андозаи 25x33 см. ҳаққокӣ шуда, 13 сатр дорад. Қисмати калони сатри аввал (ки таърихи сангнавишта ҳам шомили он аст) ва қисмате аз сатри дувум бар асари чудо кардани сангнавишта аз девори маъбад зарар дида, нохоно шудааст. Симс Вилиямс таърихи тадвини ин

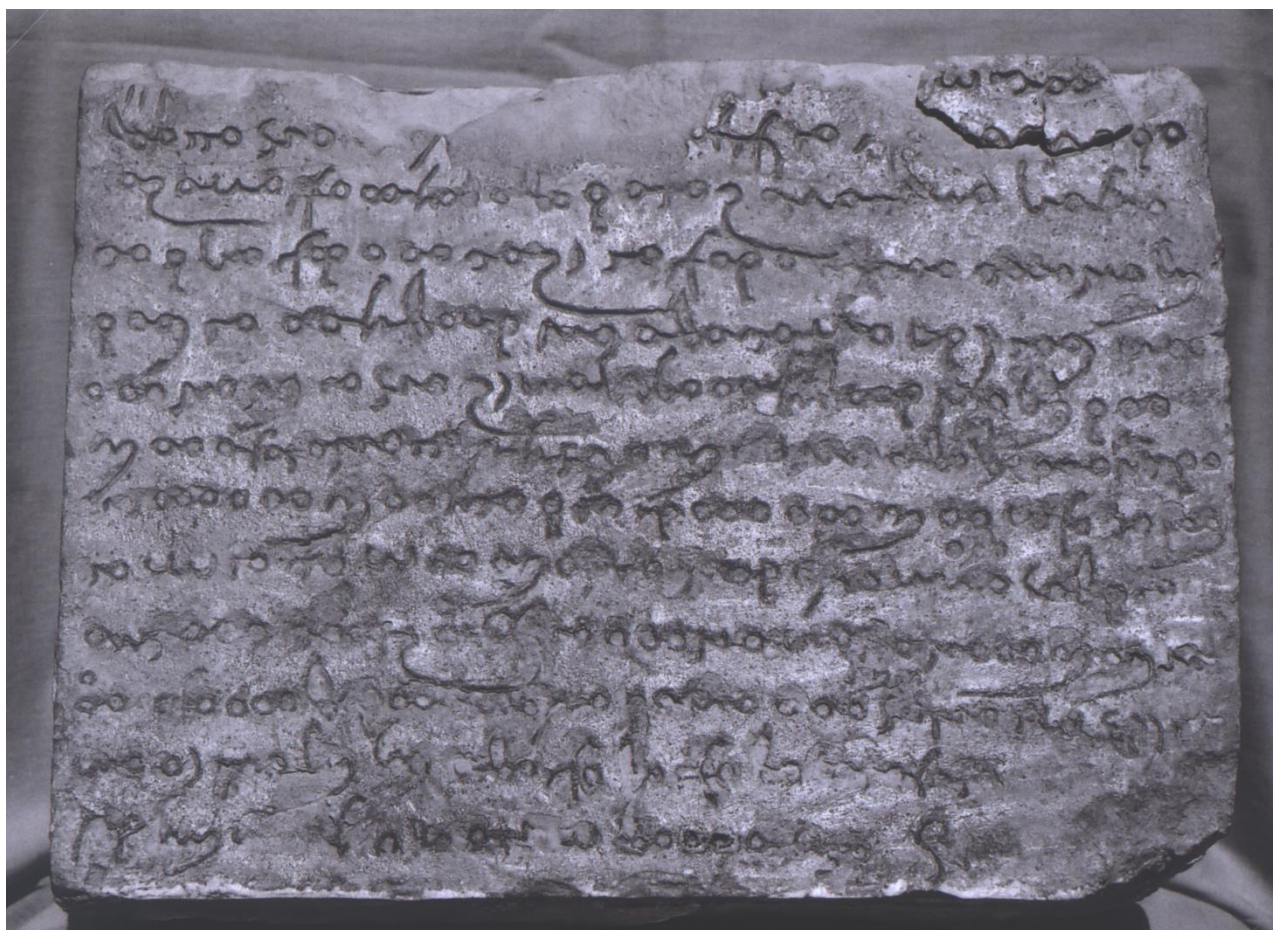
---

⁶ Ин мавод бо така бо китоби Эмомалӣ Раҳмон «Забони миллат-ҳастии миллат» (саҳифаҳои 97-105) таҳия шудааст.

⁷ Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби сеюм. Аз Ориён то Сомониён. - Душанбе, 2006. - С.63; Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби дуюм. Аз Ориён то Сомониён. - Душанбе, 2002. - С. 111-115.

⁸ Муф. ниг.: Абдулхай Ҳабибӣ. Забони духазор сол қабли Афғонистон ё модарзабони дарӣ (Таҳлили катибаи Сурхкӯтали Бағлон), ҷопи дувум. - Кобул, 1385/2007. - С.140.

сангнавиштаро соли 492 таърихи бохтарӣ (=724 милодӣ) медонад. Харфҳои ин соли бохтарӣ ба ақидаи вай иборатанд аз: $BQY=400+90+2$. Вай соли бохтариро бо ин далел чунин хондааст, ки боварӣ дошт, зикри номи қавми тоҷик, ки дар сатри чаҳоруми сангнавишта зикр шудааст, иборат аз номи «тозӣ», яъне араб мебошад. Ба ақидаи вай таърихи тадвини сангнавишта дар соли 724 милодӣ баробар бо ҳучуми арабҳо ба Хуросон аст. Хониши Ғулом Челонии Доварӣ на танҳо аз рӯи аксҳо, балки бо истифода аз таҷҳизоти лаборатории хатшиносӣ ва осебшиносӣ, ки дар ҷусторҳои ҷиной истифода мешавад, сурат гирифтааст.

Сангнавиштаи Яковланг ба забони бохтарӣ, ки дар осорхонаи миллии ш.Кобул нигоҳдорӣ мешавад. (Акс аз Доварӣ (2001))

Натиҷаи ин баррасӣ нишон медиҳад, ки ин таърихро бояд соли 392 тақвими бохтарӣ (624 милодӣ) хонд, ки бо ин хониш дар охири давраи сосонӣ, яъне дар замони инқирози давлати Сосониён қарор мегирием, ки Эрон, аз як тараф бо императории Руми шарқӣ дар ғарб ва, аз ҷониби

дигар бо давлати туркон дар шарқ машғули ҷангҳои хунин буд ва бар асари ин набардҳо хеле заиф гардида буд.

Дар оғози сатри чаҳоруми санғнабишта номи ду қавм зикр мешавад. Симс Вилиамс номи қавми аввалро **Дурку** (Dorko) меҳонад (яъне ҳарфи аввалро дол меҳонад) ва дар ин бора тавзеҳоти муфассал низ пешниҳод мекунад. Тавре вонамуд мекунад, ки дар он замон бино ба асноди Осиёи Миёна ба **турк дурку** меғуфтанд. Номи қавми дувум яъне **tazigo**—ро **тозик** ба маънои тозӣ=араб тарҷума мекунад, ки иштибоҳ аст. Таҳқиқоти лабораторӣ, ки аз тарафи Ғулом Ҷелонии Доварӣ сурат гирифт, ба равшанӣ нишон медиҳад, ки ҳарфи аввали калима дар қисмати пойинӣ комилан баста набуда, балки каме боз аст, яъне ҳарфи аввал аз назари расмулхати бохтарӣ «т» аст, на ҳарфи «дол». Илова бар он ҳарфи аввали калима аз ҳарфи баъдӣ бисёр бузургтар аст ва ба ҳарфи аввали номи **tazigo** шабоҳат дорад. Бо ин тартиб хониши дурусти ин калима иборат аз **Torko** «қавми турк» аст, ки мантиқан хониши дуруст барои ин қавм мебошад. Пас тарҷумаи дурусти ин ҷумла дар сатри чаҳорум чунин аст: **«kaldo torko xaro (o)do tazigo xaro stado. Вақте ки ман подшоҳи турк ва подшоҳи тозик (=точик) шудам»**.⁹

Аз ҷониби дигар зикри номи як подшоҳи араб (**Tazigo Xaro**) наметавонад ҳеҷ гуна иртиботе бо маъбади будой дошта бошад. Чӣ гуна як ҳукмрони араб ва мусулмоне ҳозир шудааст, ки дар маросими ифтитоҳи як маъбади буддой ширкат кунад ва ё чӣ тавр шуда метавонад, ки араб дар он ҷо подшоҳ бошад. Мо дар шарқ дар оғози ҳуҷуми араб бо фармондеҳони низомӣ сару кор доштем ва арабҳо дар он замон на хилофат доштанд на шоҳигарӣ. Давраи ҳуҷуми арабҳо дар шарқи Эрон як давраи хунин буд. Арабҳо ба унвони истилогарон ва таблиғқунандагони як дини нав вориди сарзамини Хуросон шуданд.

---

⁹ Ғулом Ҷелонии Доварӣ. Чакидаҳое аз таърихи тоҷикон бар мабной осори кашфшуда. davarygholam@hotmail.com.

Ҳадаф ва мақсади онҳо паҳн кардани дини ислом ва нобуд сохтани динҳои дигар буд, ки бо хунрезӣ ва нобуд кардани фарҳанги мардумони ин сарзамин ҳамроҳ буд.

Бинобар он, ба таври кулӣ таъбири тозик **Tazigo** ба ҳайси араб ва санагузории сангнавиштаҳо бо соли 492 бохтарӣ (724 милодӣ) аз тарафи Симс Вилиямс ба назар дуруст намерасад. Агар фарзан қабул кунем, ки ин таърих дуруст аст, боз ҳам дар он замон дар минтақаи Бомиён арабҳо ханӯз вучуд надоштанд. Дар он вақт дар шимоли Ҳиндукуш хонаводаи салтанатии Тегиншоҳиён ҳукмфармоӣ мекард. Дар минтақаи Бомиён хонаводаи салтанатии дигаре бо номи **Шер** (таваҷҷуҳ шавад ба унвони «Шери Хатлон ва Бомиён» дар ин давра) ва дар минтақаи ҳамҷавори он, яъне дар Ғур хонаводаи дигари шоҳӣ салтанат мекард, ки лақаби ҳудро **шор** меномиданд. Хеле баъдтар, яъне дар замони халифаи Аббосӣ Мансур (753-774 милодӣ) шери Бомиён ба дини ислом гаройид. Ғулом Челонии Доварӣ баъд аз хониши комили ин матн мегӯяд: «Ба ақидаи ман калимаи **Tazigo** дар сангнавиштаи бохтарӣ ҳеҷ чизе дигаре наметавонад бошад, ғайр аз номи қавми тоҷик, қавме, ки дар сарзамини Хуросони бостон (Афғонистони имрӯза) ва Осиёи Миёна маскангузин буданд. Аз рӯйи ин дарёфтҳои тоза метавон акнун қисмати ғавқонии сангнавиштаи Яковлангро ин тавр тарҷума кард: «Дар соли 392 (624 милодӣ) моҳи сабул буд, ки обод шуд бунёди ин ступа (маъбади буддоӣ) аз тарафи ман Алхис - писари Харос Хидеви Газон аз Роғи Замангон, вақте ки **ман подшоҳи турк ва подшоҳи тозиг (тоҷик) шудам**».¹⁰

Номҳои тоҷику арабу турк дар санаду ҳуҷҷатҳои дигари бохтарӣ, ки акнун кашф шуда ва аз тарафи Симс Вилиямс хонда ва chop шудаанд, омадаанд.¹¹ Аммо дар ин маврид ҳам Симс Вилиямс иштибоҳ карда номи

¹⁰ Ғулом Челонии Доварӣ. Чакидаҳое аз таърихи тоҷикон бар мабной осори кашфшуда. davarygholam@hotmail.com.

¹¹ Nicholas Sims-Williams. Bactrian Documents I (Studies in the Khalili Collection, Vol III). Oxford University Press 2000. - P. 127, 131, 133.

тозикро ба «араб» таъбир мекунад. Аммо ба қавли Ғулом Ҷелонии Доварӣ, аз ҳамин аснод низ метавон номи **тозик** ва **тозӣ (=араб)** –ро возеҳан аз ҳамдигар фарқ кард, ки Симс Вилиамс ба он мутаваҷҷеҳ нашудааст. Ғулом Ҷелонии Доварӣ барои исботи фикри худ чунин намунахоро аз ҳуҷҷатҳои бохтарӣ пешниҳод мекунад:

1. Ба маънои мардуми тоҷик. Alo rōbigo odo alo bamoianigo alo **torko** alo **tazigo** alo ōdagosisigo alo andaro uarso kiso «ҳамчунон рӯбӣ (яъне мардуми робӣ дар шимоли Афғонистон) ҳамчунон бомиёӣ, ҳамчунон турк, ҳамчунон тозиг, ҳамчунон мардуми бумӣ ва касони дигар.

2. Ба маънои араб. Storgo **taziiaggo** gazito odo barito lado «Бояд ҷизии бузург ва бароати тозӣ (=арабӣ) пардохт шавад».

Дар асоси ин ҳуҷҷату санадҳои нав метавон ҳоло номи ҳар ду қавми тоҷику тозӣ (араб)-ро ба сурати навишторӣ ва гуфторӣ возеҳу равшан аз ҳамдигар чунин ҷудо кард:

1. **Tazigo** = Тозик (руҷӯъ шавад ба калимаи портӣ-суғдӣ =тожик) яъне номи қавми тоҷик;

2. **Taziio** =тозӣ (ки дар матни аснод ба сурати сифати **taziiaggo** =тозиянг омадааст), яъне араб.

Пас метавон чунин хулоса кард, ки шабоҳат ва монандии шаклии номи ин ду қавм ва омехта кардани онҳо бо ҳамдигар дар матнҳои осори адабӣ – таърихӣ давраи исломӣ ба матнҳои осори бохтарӣ ва форсии миёна (руҷӯъ шавад масалан ба Бундаҳишн), ки дар он ҷо номи ин ду қавм тавре ки мебинем, хеле бо ҳам наздик будаанд, бармегардад. Дар ин матн як калимаи дигар ҳам ба ду шакли мухталиф мисли **tazauo** ва **tazago** (ки аз назари забонӣ шакли аввалӣ «бостонӣ» ва шакли дувумӣ «нав» аст) зикр мешавад, ки Симс Вилиамс инро ҳам иштибоҳан «араб» тарҷума мекунад. Аммо маънои ин калимаи бохтарӣ «тоза» мебошад. Яъне

«draxmo /tazago simiggo» ба маънои «дирҳами тозаи симин (нуқрагӣ)» аст¹².

Сиккаҳои Тегиншоҳиён

Рӯи сиккаи дирҳам аз шоҳони бохтарӣ, ки унвони онҳо дар ин ҷо ба забони бохтарӣ чунин омадааст: «Қайсари Рум, худои бузург, шоҳи тоҷикон». Дар китоби Гебл, ҷ.1, с.172, лавҳаи 68, сиккаи рақами 549-251, 3,5 гр. нуқра.

¹² Ғулом Ҷелонии Доварӣ. Чакидаҳое аз таърихи тоҷикон бар мабной осори кашфшуда. davarygholam@hotmail.com.

Дар рӯи сиккаи дирҳам акси подшоҳе бо номи Тегиншоҳ, ки худро шоҳи Хуросон меномид. Унвони ӯ ба забони бохтарӣ- «Тегин, шоҳи Хуросон» мебошад. Нукра 2,35 гр. Дар китоби Гебл, ч. Ш, сиккаи рақами 240/5, лавҳаи 65.

Донишманди фаронсавӣ Эдвард Шоун дар китоби худ бо номи «Аснод дар бораи туркони ғарбӣ» (1903) дар робита бо муносибатҳои сиёсии сулолаи Ханҳо (Хонҳо)-и Хитой дар минтақаи марзҳои ғарбии онҳо дар Бохтар дар бораи шоҳони Хуросон бо номи «Тегиншоҳон» маълумот медиҳад. Яке аз шоҳони ин сулола дар солномаҳои чинӣ солҳои 745 милодӣ бо номи Пуфу-Чуан бо сиккаҳои ӯ ёд шудааст. Сиккашиносии маъруфи Австрия Роберт Гебл дар рисолаи бузурги хеш «Аснод дар бораи таърихи хунҳои эронӣ дар Бохтар ва Ҳинд» (чилдҳои 1-4, 1967) чанд сиккаи шоҳи дувуми Тегиншоҳиёро чоп кард, ки ҳанӯз нопурра буданд ва хондани ин сиккаҳо низ душвор буд. Бо пайдо шудани тангаҳои нави ин шоҳ эроншиносии олмонӣ Хелмут Хумбох онҳоро бозхонӣ кард.

Дар ин сиккаҳо номи тозик бо «к» дар сиккаҳои арабӣ-сосонӣ дида мешавад, ки матни аслии сиккаҳо аз тарафи яке аз шоҳони сокини Хуросон, ки бо арабҳо муҳолиф буд, ҳаққокӣ шуда ва ба ҷойи он лақаби хешро ба забони бохтарӣ рӯи сиккаҳо сабт кардааст. Дар ин сиккаҳо вай лақаби ифтихоромези қайсари Рум (fromo kēsaro) дорад.¹³ Ин сиккаҳо, ки дар солҳои 60 асри XX кашф шуданд, шомили маҷмӯае аз сиккаҳое аст, ки хониши панҷ адади онро олими олмонӣ Хелмут Хумбох ба донишмандон пешниҳод кард.¹⁴ Дар ин сиккаҳо номи ин шоҳ нахуст ба сурати хулосаи ин тавр омадааст: **fromo kēsaro bago xoadēo** «қайсари Рум, Худои бузург».

Ин донишманд баъдан номи Taziko = тозикро дар маҷмӯаи дигаре дар «Фехристи сиккаҳои Порис» кашф намуд ва тавонист ҷаҳор адади қобили хониши онро дар соли 1982 мунташир намояд.¹⁵ Вай дар ин

Heidelberg, 1982. - P.192f.

¹⁴ Helmut Humbach. New coins of Fromo kēsaro. In: G. Poller (ed.): *India and the Ancient World. Professor P. H. L. Eggermont Jubilee Volume*. - Leuven, 1987. - P. 81-85, plates XI-XIII.

¹⁵ Helmut Humbach: Bactrian kidabo, odabo, malabo/malbo. In: *Etudes irano-aryennes offertes à Gilbert Lazard*. Paris 1989, 210-215. Ҳамон ҷо рӯчӯи кунед ба: Phrom Gesar and Bactrian Rome. In: P. Snou (ed.): *Ethnologie und Geschichte. Festschrift für Karl Jettmar*. - Wiesbaden, 1983. - P. 303-309.

сиккаҳо дарёфт, ки номи ин қавм дар ҳолати ҳамъ Tazikano =тозикон (бо харфи к) омадааст ва баъд аз он як калимаи дигар ҳам дида мешавад, ки назар ба заифии ҷой ва дар асари таҳриби канори сиккаҳо ноҳона маълум мешуд. Хелмут Хумбох хониши хaito ва хаigo –ро пешниҳод кард, аммо баъдан дар ҷойи дигаре вай хониши хоаgo-ро ироа мекунад ва дар натиҷа онро хоаgo Tazikano меҳонад ва бо «фотеҳи аъроб» тарҷума мекунад.¹⁶ Аммо тибқи катибаи бохтариин Яковланг ва таҳқиқоти лабораторӣ, акнун собит шудааст, ки калимаи охири дар ҳар ҷаҳор сиккаи охир иборат аз лақаби **хаго** = **хар** ба маънои «**шоҳ**» мебошад, ки дар асари заифии ҷой аз тарафи зарроб дуруст нақш нашудааст. Пас хониши дурусти рӯи сиккаҳо чунин ба назар мерасад: fromo kēsaro bago xoadēo tazikano xago - Қайсари Рум, Худои бузург. Шоҳи тозикон.

Пас ин сиккаҳо дар бораи вучуди подшоҳе бо лақаби **Tazikano Xaro**, яъне «шоҳи тоҷикон» шояди таърихи муҳиманд, ки **Tazigo Xaro** дар катибаи бохтариин Яковланг ҷуз аз шоҳи тоҷик (бояд донист, ки калимаи хар=хаго аз калимаи хšθgiyo омадааст ба маънои «шоҳ») ба маънои дигаре таъбир кардан ғайриимкон аст.

Дар қисмати гуногунии талаффузи ин калима дар лаҳҷаҳо метавонем натиҷагирӣ кунем, ки номи **Tazigo** дар сангнавиштаи Яковланг баробар аст бо номи **тожик** дар лаҳҷаи монавӣ-портӣ ва номи **тозик** дар рӯи сиккаи қайсари Рум бо лаҳҷаи суғдии **тозик** баробар аст¹⁷.

Дар Асноди бохтариин Симс Вилиямс, ки соли 2000 ҷоп шудааст, боз як матн пешниҳод мешавад, ки тарҷумаи он чунин аст: «Умед аст, ки мардуми Бомийн, турк, тоҷик ва маҳал... розӣ бошанд». Ин санад дар бораи фуруши замин аст, ки соли 525 бохтарӣ баробар ба 758 милодӣ таҳия шудааст. Дар ин ҷо ҳам муҳаққиқи олмонӣ вожаи «тоҷик»-ро ба маънои «араб» тафсир кардааст, ки тавре аз намунаҳои боло мушоҳида кардем, ба ҳақиқат дуруст намеояд.

Аз ин матнҳо бармеояд, ки вожаи «тозиг» ба араб ва шоҳи араб ҳеҷ иртиботе надорад. Дар ин давра дар байни исломийн вожаи «шоҳ» ҳамчун истилоҳи расмӣ вучуд надошт. Аз ин матн чунин хулоса кардан мумкин аст, ки сухан дар бораи шоҳони маҳаллии тоҷикон меравад

B. Gharib: Sogdian Dictionary (Farhangian Publications. Teheran 1995). - S. 385.

¹⁷ Фулом Челонии Доварӣ. Чакидаҳое аз таърихи тоҷикон бар мабной осори кашфшуда. davarygholam@hotmail.com.

(масалан шоҳони тоҷики Бомииёну Хатлон), ки дар ин сарзамин то омадани арабҳо ҳукмронӣ мекарданд. Ин санади нави тоза дар бораи маъмул будани истилоҳи тоҷик/тозик/тоҷик гувоҳи он аст, ки забони тахории бохтарӣ оҳиста-оҳиста ба забони тоҷикӣ ва қавми бохтариҳои ин сарзамин ба халқи тоҷик табдили ном кардааст. Фақат истилои араб ва турктозиҳои ин давра тавонист пеши роҳи ин ҷараёно, яъне ҷараёни ташаккули халқи тоҷикро гирад, ки бо омадани сулолаҳои тоҷиктабори Тоҳириёну Саффорӣёну Сомониён ин ҷараён аз нав ҷон гирифт ва дар давраи Сомониён ҷараёни ташаккули халқи тоҷик, ки дар давраи Кӯшониёнӣ Кабир оғоз шуда буд, ба анҷом расид.

Ин гуна намунаҳо оид ба умри забони мо, меҳан ва хостгоҳи он низ дар адабиёту осори то ба давраи мо расида хеле зиёданд. Вале ҳанӯз осори кашфношуда ва пажӯҳишношуда низ дар осорхонаву бойгонииҳои гуногун зиёд нухуфтаанд, ки пажӯҳишгарони худро мунтазиранд.

Албатта, бо боварӣ ва итминони комил метавон гуфт, ки илми тоҷикшиносӣ, ки акнун пажӯҳиши таҳқиқот дар ин бахш оғоз гардидаву маълумоти хеле зиёде ҷамъоварӣ шудааст, дар оянда оид ба забони тоҷикӣ, миллати тоҷик, таърихи мардуми тоҷик садҳо далели нав пешниҳод намояд, то ҷавоби устувори маҳкаме шавад ба душманони забони тоҷикӣ ва соҳибони он.

Адабиёт

1. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка М.;- Л 1958-1989 в 4--х томах.
2. Абдулхай Ҳабибӣ. Забони духазор сол қабли Афғонистон ё модарзабони дарӣ (Таҳлили катибаи Сурхкӯтали Бағлон), чопи дувум. - Кобул, 1385/2007.
3. Гамкрелидзе Т.В. Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы в 2-х томах. Тбилиси, 1984
4. Grundriss der iranischen philologie В d I-II Strassburg 1895-1904
5. Гафуров Б.Ғ. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна, Нашриёти «Ирфон» Душанбе, 1983.
6. Гулом Челонии Доварӣ. Чакидаҳое аз таърихи тоҷикон бар мабной осори кашфшуда. davarygholam@hotmail.com
7. Гулом Челонии Доварӣ. Таҳлили забони ва таърихии вожаи «тоҷик» бар мабной осори кашфшуда. – Душанбе, 2016.
8. Луконин В.Г Искусство Древнего Ирана., М.-1977
9. Nicholas Sims-Williams. Bactrian Documents I (Studies in the Khalili Collection, Vol III). Oxford University Press 2000. - P. 127, 131,133.
10. Morgenstierne D. Irano-Dardica/ Wiesbaden, 1973
11. Оранский И.М. Иранские языки в историческом освещении.- М.; 1979
12. Оранский В.М. Иранские языки. М., 1963.
- 13.Оранский И.М. Введение в иранскую филологию, М., 1960.
- 14.Основы иранского языкознания. Т. 1. Древнеиранские языки, М., 1979, 15. Основы иранского языкознания 3-х томах, М., 1979-1987
16. Ориёнфар Шамсулҳақ, Сангнабиштаи забони ориёӣ дар Афғонистон// Фишурдаи мақолоти панҷумин анҷумани байналмилалӣи устодони забон ва адабиёти форсу тоҷик, Душанбе, 2006, с. 32-34.

17. Ризо Муродии Ғиёсобоҷӣ. Бесутун, Катибаи Дариюши Бузург, Техрон, 1384, 2006.
18. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э.Ш.Раҳмонов ба муносибати Рӯзи истиқлолияти давлатии Тоҷикистон, Душанбе, 8-уми сентябри соли 2005.
19. Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби сеюм. Аз Ориён то Сомониён. - Душанбе, 2006.
20. Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих.Китоби дуюм. Аз Ориён то Сомониён.- Душанбе, 2002.
21. Эмомалӣ Раҳмон Забони миллат-ҳастии миллат .- Душанбе, 2016
22. Helmut Humbach. New coins of Fromo kēsaro. In: G. Poller (ed.): *India and the Ansient World. Professor P. H. L. Eggermont Jubilee Volume.* - Leuven, 1987. - P. 81-85, plates XI-XIII.
23. Helmut Humbach: Bactrian kidabo, odabo, malabo/malbo. In: *Etudes irano-aryennes offertes à Gilbert Lazard.* Paris 1989.
24. Helmut Humbach Phrom Gesar and Bactrian Rome. In: P. Snoy (ed.): *Ethnologie und Geschichte. Festschrift für Karl Jettmar.*- Wiesbaden, 1983.
25. Livšic. V.A Juridičeskie dokumenty I Pis'ma. Sogdijskie dokumenty s Gory Mug.-Moskau,1962.
26. Gharib B. Sogdian Dictionary (Farhang Publications. Teheran 1995).